

A MAGYARORSZÁGI NÉPESSÉGI REPRODUKCIÓ KÉRDÉSE ÉS A XVIII–XIX. SZÁZADI CSALÁDI REKONSTRUKCIÓS VIZSGÁLATOK NÉHÁNY EREDMÉNYE

Írta: KOVÁTS ZOLTÁN

A reprodukció kérdése a demográfiában

A demográfia tudománya a népességi viszonyok alakulását különböző kölcsönhatásokban vizsgálja, lényeges területe a népesség megújulási folyamatának, törvényszerűségeinek feltárása. A népesedési viszonyok alakulását gazdasági és társadalmi viszonyoktól függő tudati tényezők határozzák meg alapvetően, de a népesedési viszonyokban bekövetkező változások önmagukban is visszahatnak. A népesedési folyamatokra ható tényezők együttes hatása a népességi reprodukció, az újratermelés mértékében jut kifejezésre. Ennek pontos mérése igen bonyolult, összetett feladat. Legegyszerűbb megközelítési módja, ha a természetes szaporodást vizsgáljuk, azt, hogy a születések és halálozások különbsége milyen pozitív vagy negatív eredményt ad. A tulajdonképpeni reprodukciós vizsgálatok ennél többet kívánnak meghatározni. Alapkérdés az, hogy az adott időszak születéseinek száma elegendő-e, vagy milyen mértékben elegendő a népesség utánpótlására — figyelembe véve a népesség korösszetételében bekövetkezett változást, a halandósági viszonyok alakulását, a házassági mozgalom változásait. Egy időszak természetes szaporodása függvénye az elmúlt időszak népmozgalmi folyamatának, ugyanakkor hatnak rá a pillanatnyi tendenciák, de a vizsgált időszak népmozgalma meghatározza az elkövetkezendő évtizedek népességfejlődésének növekvő vagy csökkenő tendenciáját. A reprodukciós folyamat mélyreható elemzése szükségessé teszi a népesedési kérdések történeti aspektusból való vizsgálatát is.

A népesedési folyamat főbb szakaszainak kérdése

A népmozgalmi adatok rendszeres gyűjtése Európában általában két évszázadra visszamenően teszik lehetővé a népesedési viszonyokban bekövetkező változások részletes vizsgálatát. A születések és halálozások össznépességéhez viszonyított arányában bekövetkező törvényszerűségről, szakaszokról RÉDEI JENŐ, A születések és halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon című munkájában így ír [1]:

„A népesség számának (előzőekben) ismertetett növekedése a demográfiai fejlődés meghatározott szakaszain keresztül valósult meg. E szakaszok egyrészt időben követik egymást, másrészt napjainkban térbelileg is — az egyes országok fejlettségi fokának megfelelően — többé-kevésbé elkülöníthetők. E fejlődési szakaszok a következők:

1. Magas halandóság és magas születési arányszám.
2. A születési arányszám még magas, de a halálozási arányszám már csökken.
3. Alacsony halálozási arányszám mellett a születési arányszám még magas, de süllyedő irányú.
4. A halálozási és születési arányszám egyaránt alacsony.”

A demográfiai fejlődés ilyen értelmű szakaszokra történő bontását, ilyen törvényszerűségek megközelítő érvényű igazolását is csak Nyugat-Európa egyes országaival (Anglia, Hollandia, Németország) kapcsolatban lehet alkalmazni. Ezekben az országokban kimutatható egy időszak, amikor a halandósági viszonyok gyorsabban javultak a születések csökkenésénél, s átmenetileg magas természetes szaporodás alakult ki [2].

Időszak (évek átlaga)	Anglia és Wales			Hollandia			Németország		
	születések	halálozások	term. szaporodás	születések	halálozások	term. szaporodás	születések	halálozások	term. szapo-
1861—1870	35,2	22,5	12,7	35,8	25,4	10,4	37,2	26,9	10,3
1871—1880	35,4	21,4	14,0	36,2	24,3	11,9	39,1	27,2	11,9
1881—1890	32,5	19,1	13,4	34,2	21,0	13,2	36,8	25,1	11,7
1891—1900	29,9	18,2	11,7	32,5	18,4	14,1	36,1	22,2	13,9
1901—1910	27,2	15,4	11,8	30,5	15,1	15,4	32,9	18,7	14,2

Ez a népességnövekedés szempontjából kedvező szakasz, amit „demografic gap”-nak, demográfiai ollónak szoktak nevezni, Magyarországon elmaradt. Ennek magyarázatához és szeretnénk majd hozzájárulni egyes helyi jelenségek vizsgálata alapján elmélyítve a kérdést a reprodukció mértékének számszerű megközelítésével.

Elfogadható a RÉDEI által megállapított törvényszerűségekkel kapcsolatban az, hogy a születéskorlátozás elterjedése előtti népesedési viszonyokra (1. szakasz) valóban a rendkívül magas születési arányszám (ezer lakosra 35—45 születés) jellemző, ugyanakkor a halálozási arányszám is rendkívül magas (ezer lakosra 30—40 halálozás), ami így együtt alacsony természetes szaporodást ad (ezer lakosra 5—10). Ez Nyu-

Év (évek átlaga)	Élve- születések	Halálo- zások	Természetes szaporodás
1000 lakosra			
1881—1885	45,0	33,5	11,5
1886—1890	43,7	32,4	11,3
1891—1895	41,7	31,9	9,8
1896—1900	39,9	26,8	13,1
1901—1905	36,9	25,6	11,3
1906—1910	35,8	24,0	11,8
1911—1915	32,1	22,9	9,2
1916—1920	21,8	21,7	0,1
1921—1925	29,4	19,9	9,5
1926—1930	26,0	17,0	9,0
1931—1935	22,4	15,8	6,6
1936—1940	19,9	14,1	5,8
1941—1945	19,4	16,4	3,0
1946—1950	20,4	12,5	7,9
1951—1955	21,2	11,1	10,1
1956—1960	16,5	10,3	6,2
1961	14,0	9,6	4,4
1962	12,9	10,8	2,1
1963	13,1	9,9	3,2
1964	13,1	10,0	3,1
1965	13,1	10,7	2,4

gat-Európában a XIX. század elejéig terjedő időszak. Az is igaz, hogy ma az európai országokra általában az alacsony születési arányszám jellemző (15–20‰), de a halandósági viszonyok igen sokat javultak (10–15‰), így a természetes szaporodás még bizonyos szintet elér (5–10‰). Ez tehát a RÉDEI által feltételezett 4. szakasz. A kettő közötti átmenetre vonatkozó törvényszerűség (2. és 3. szakasz) azonban problematikus. Magyarországi adataink nem igazolják ezt [3].

Magyarországon a halandósági viszonyok javulásával egy időben országosan megindult a születések csökkenése, sőt egyes területeken a születési arány csökkenése megelőzte a halandósági viszonyok javulását, ezt majd a későbbiekben kívánjuk bizonyítani. Egy igen rövid időszak (1896–1900) hozott átmenetileg nagyobb természetes szaporodásból adódó népességnövekedést. A századfordulótól kezdve országos összességében is a születések száma gyorsabban csökkenő tendenciát mutatott, mint a halálozásoké. A két világháború népességszűkítő hatásán kívül a harmincas években is, békeidőben is ez volt a tendencia, ez a népesség reprodukcióját már ekkor minimálisra szállította. Átmeneti növekedés pár évig volt a második világháború után, majd a csökkenő tendencia újbóli jelentkezésére az ötvenes években a népesedéspolitikai intézkedések következtében növekedés következett be. Ennek megszűnte után a csökkenő tendencia fokozottan érvényesült. Ezekből láthatjuk, hogy a jelen igen alacsony születési arányszáma és a halálozási arány száma nem azokon a fokozatokon át alakult ki, amelyeket RÉDEI JENŐ a szintézis igényével megírt munkájában kifejtett.

RÉDEI JENŐnek a népesedési folyamat második és harmadik szakaszával kapcsolatban tett megállapításai egy másik erőszakolt elgondolásából adódnak. Munkájában az az alapgondolat húzódik végig, hogy a születések csökkenése a halandósági viszonyok javulásának következménye. „A halálozások esésének következtében az egyes társadalmi rétegek alacsonyabb termékenységgel is el tudják érni a kívánt családnagyságot” [4]. A demográfiai viszonyok változása történelmi és logikai sorrendben a halálozások esésével indul meg. A halálozások esése összefügg a termelőerők általános fejlődésével, amely az orvostudomány fejlődésének is lökést adott.” „A születések esése a kapitalizmus körülményei között a halálozások esése által megszabott határok között azzal függ össze, hogy a kapitalista termelési mód valamennyi társadalmi osztálynál új igényeket és szükségleteket teremt és újfajta korlátokat állít az igények kielégítése elé.” [5].

Ilyen és ehhez hasonló megállapításokat még idézhetnénk, de a halálozások csökkenésének ilyen hangsúlyozott, primér hatását a születések csökkenésére nem fogadhatjuk el. Ez ellentétben áll a RÉDEI által is elfogadott általános elvvel, a gyakorlat által bizonyított elvvel, hogy a demográfiai viszonyok alakulása a gazdasági és társadalmi viszonyok sokrétű kölcsönhatásának függvénye, ez határozza meg alapvetően a népesedési kérdésekben kialakuló tudatot. Természetesen a halandósági viszonyok javulása lehetővé teszi, hogy kevesebb gyermek születése is elegendő legyen egy kívánt családnagyság eléréséhez.

A következőkben két egymásba fonódó demográfiai kérdéshez kívánunk adatokat szolgáltatni nagyobb időbeli távon történő helyi felmérés alapján.

1. Miben keresendő a magyarázata annak, hogy Magyarországon elmarad az a demográfiai olló, az az átmeneti, több évtizedre kiterjedő természetes szaporulatból adódó népességnövekedés, ami a XIX. század második felében egyes nyugat-európai országokra jellemző?

2. A halandósági viszonyok javulása megelőzte-e a születések számának csökkenését Magyarországon, törvényszerűségnek foghatjuk-e ezt fel?

A helyi bizonyító anyag felsorakoztatása után térünk át a magyarországi és európai népesedési reprodukció összehasonlítására, megvilágítva, hogy a multbeli gazdasági és társadalmi viszonyoktól meghatározott népesedési helyzet hogyan válik determinálójává a jelen és jövő viszonyainak.

A XVIII–XIX. századi csurgói családi rekonstrukciós vizsgálatok néhány eredménye

Magyarországon az 1869 óta végzett népszámlálások csak a legfontosabb népmozgalmi adatok összegyűjtését és publikálását végezték el, a demográfiai folyamatok mélyreható elemzését még ezek sem teszik lehetővé, de időben az 1869 előtti száz évre visszatekinteni a demográfiai kérdések sokrétű elemzéseért csak más források segítségével lehet. E források közül a legbősegebb anyagot az anyakönyvek nyújtják. Az anyakönyvek születési és halálozási adatainak számszerű egybevetése a források kiaknázásának csak igen minimális lehetőségét jelenti, és jelentős hibalehetőséget is magában rejt. Ha ezt a módszert alkalmazzuk, fennáll a veszélye annak, hogy a természetes szaporodás mértékéről hibás eredményt nyerünk, mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy a születettek anyakönyvezését igen gondosan végezték, ugyanakkor a halotti anyakönyvezés időszakonként (plébánosonként, lelkeszenként) változó értékű, különösen a csecsemő- és gyermekkorban elhalálozottak bejegyzése hiányos. Ha ezt nem vesszük figyelembe, akkor a természetes szaporodásról alkotott kép is hibás lesz. Az anyakönyvi adatoknak van egy másik feldolgozási lehetősége — ami ugyan sokkal munkaigényesebb —, amikor a születési, házasságkötési és halálozási adatok összegyűjtését családnevenként végezzük el. Ezekből az adatokból állítható össze, rekonstruálható egy-egy család demográfiai helyzete. Az így összeállított családi összesítő ívek alkalmasak aztán arra, hogy a demográfiai viszonyokról sokrétű statisztikai elemzést nyújtsunk. E módszer technikai kialakítása és első széles körű felhasználása FLEURY és HENRY francia demográfusok nevéhez fűződik [6]. Ezt a módszert használtuk, amikor a Somogy megyei Csurgó község egyházi anyakönyvi adatait dolgoztuk fel 1720-tól 1895-ig; 1895-től az 1950-ig az állami anyakönyvek voltak feldolgozásaink forrásai. A munkálatok során 525 családi összesítőív készült és 458 házasságkötési, 1772 születési, 1000 halálozási adatot sikerült összegyűjteni 8 kiválasztott családnévvel kapcsolatban (Belevári, Boros, Bosznai, Cserti, Füstös, Luka, Mezei és Szentkirályi). E nyolc családnév viselőinek sorsa 1720-tól napjainkig követhető volt, s e családnévektől meghatározottan egy eszmei közösséget alkottak. A munkálat elvégzésében sokrétű segítséget nyújtottak Dájd Zoltán és Dányi Dezső, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának történeti statisztikusai. A munka elfontosabb eredményeit már közzétettük a Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962-ben [7]. A rendelkezésre álló anyag azonban további elemzést tesz lehetővé elsősorban a népeség reprodukciójának mértékére vonatkozólag. Ezt kívánjuk most közölni a felmerült problémák tisztázása céljából. A tanulmányunk elején vázolt kérdésekkel kapcsolatban azonban néhány fontosabb, már közölt eredményt is összegeznünk kell.

Elöljáróban még azt is meg kell jegyezni, hogy az anyaggyűjtés megkezdésekor úgy tűnt, hogy olyan község népesedési viszonyait elemezzük, ahol az úgynevezett egyke nem terjedt el. A statisztikai össznépességi adatok [8] a felszínen a következő képet mutatták (135. oldal).

A kiválasztott családnévek viselői a falu egész-, fél- és negyedtelkes jobbágysai; a XVIII. század elejétől gazdasági, társadalmi helyzetük nyomon kísérhető a dicalis

conscriptio-k, a regnicolaris összeírások alapján is. Valamennyien volt jobbágyok leszámazottai, akik telkükkel kötve voltak a községhez. Így minimálisra szűkült a mechanikus népmozgalom hatása, a statisztikai feldolgozás szempontjából minden adatot tartalmazó családi összesítő ívek száma jelentőssé vált, a különböző időszakok

Év	A népesség száma
1869	4203
1880	4426
1890	4890
1900	5147
1910	5781
1920	5769
1930	5968
1941	5891
1949	5907
1960	5400
1964	5043

adatai ugyanarra az eredeti népességre vonatkoztak, összehasonlíthatóvá váltak. A kutatásnak a technikai, anyagfeldolgozási okokból történő leszűkítésével viszont annyit veszítettünk, hogy megállapításaink nem az egész településre érvényesek, hanem a telki állománnyal rendelkező lakosság népmozgalmi viszonyait mutatják. Bár kisebb mértékű elszegényedés, zselléresedés ennél a rétegnél is jelentkezik a jobbágyfelszabadítás előtt, mégis 1848 után is többségben kis- és középparaszti családokról van szó. A társadalmi és gazdasági helyzetről így körülhatárolt eszmei népességre vonatkoznak megállapításaink.

A csurgói kis- és középparaszti népesség demográfiai viszonyait a következő főbb adatok jellemzik.

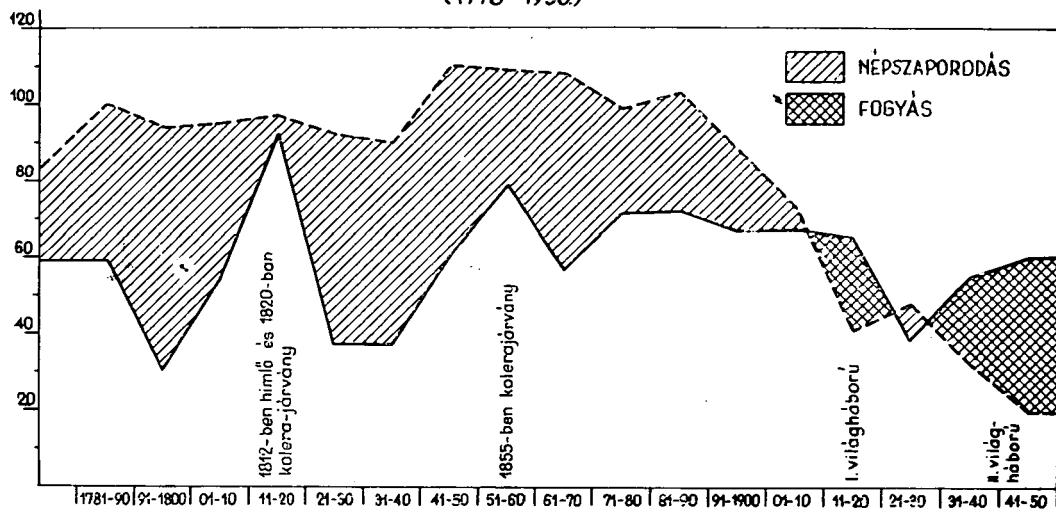
A XIX. század közepéig a családonkénti élveszületések száma igen magas, átlagosan 5,1. A szülők, különösen az anya korai elhalálózása ebben az időben nagyban befolyásolja a született gyermekek átlagos számát. Ha mindkét szülő a termékenységi időszak egészét házasságban tölti, úgy a családonkénti átlagos születés 7,1. — Lényeges természetes szaporulattal mégsem számolhatunk a XIX. század közepéig, mert a halálozások száma igen nagy. 1000 élveszületett gyermekre átszámítva adatainkat egy éven belül meghalt 296; 1—6 éves korban 198; 7—14 éves korban 45; tehát a 14 éves korig 539. — 1000 élveszületett gyermek közül házasságot mindössze 425 köt. Ez azt jelenti, hogy a XIX. század közepéig átlagosan 5 élveszületés kellett családonként ahhoz, hogy 2 gyermek megérje a házasságkötést. E néhány alapvető adat jól megvilágítja, hogy a születések nagy száma ellenére miért nem következhet be a népesség nagyobb mérvű természetes szaporodása.

A XVIII. század és a XIX. század első fele nem mutat lényeges eltérést a születési és halandósági viszonyok tekintetében, csak az adatok beható elemzése hívja fel a figyelmet arra, hogy a születések számának állandósulása mögött a csökkenő tendencia rejlik.

A XIX. század végén a születések száma rohamosan csökken, ugyanakkor a halandósági viszonyok csak kismértékben javulnak. Ez azt eredményezi, hogy a századfordulón a vizsgált népességnél a halálozások kiegyenlítik a születéseket.

A születési és a halálozási adatok egybevetését a következő grafikon szemlélteti.

SZÜLETÉSEK ÉS HALÁLOZÁSOK. (1778–1950.)

A termékenység változásának mértékét közelebbről világítják meg a következő adatok:

Megnevezés	A házasságkötés ideje			
	1751—1800	1801—1850	1851—1900	1900—1940
Az anyák átlagos életkora az utolsó szüléskor	32,9	32,9	28,6	25,2
A házasság után átlagosan hányadik hónapig szülnék	187,5	167,0	123,6	79,4
Az egy családra eső élve született gyermekek száma	5,0	4,6	3,0	2,1
Gyermekes családok aránya	90,9	90,6	85,4	79,1
Gyermetkelen családok aránya	9,1	9,4	14,6	20,9
	100,0	100,0	100,0	100,0

A termékenység változását szemléltető adatok világosan mutatják, hogy a korábban bemutatott születésszám viszonylagos állandósága már a népszaporodás csökkenő mértékének kifejezője. Különösen élesen jelentkeznek ez a XIX. század második felében. Ezt ellensúlyozhatná a halandósági viszonyok javulása, azonban ez csak igen kismértékben következett be ebben az időszakban.

A születési gyakoriság csökkenését fejezi ki az is, hogy az élve születések növekvő hányada az első szülöttre esik.

Élveszületések a születési sor- rend szerint	1751—1800	1801—1850	1851—1900	1901—1950	1938 [9]	1961 [10] Országos
1. szülött	18,4	19,9	26,5	40,4	33,1	45,0
2. szülött	17,9	17,9	26,1	28,4	22,1	29,0
3. szülött	14,2	14,3	18,3	12,2	14,6	12,3
4. szülött	13,0	12,7	13,6	8,4	9,8	5,6
5. szülött	11,5	11,3	6,2	4,1	6,5	3,0
6. szülött	8,6	8,7	3,4	2,7	4,5	1,9
7—10. szülött	15,8	12,7	5,2	3,3	8,1	2,8
11. és további sz.	0,6	2,5	0,7	0,5	1,3	0,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A halandóság alakulása korcsoportok szerint:

Korcsoport	1778—1800	1801—1850	1851—1900	1901—1950	1963 Országos [11]
1 éven aluli	23,6	39,7	35,3	11,3	5,7
1—6 éves	32,6	23,9	19,6	3,2	0,9
7—14 éves	5,6	4,3	4,6	2,5	0,6
15—39 éves	14,6	8,9	10,4	10,2	5,0
40—49 éves	7,9	3,9	10,4	6,3	4,3
50—59 éves	9,0	7,9	6,1	8,8	11,6
60—69 éves	4,5	7,1	7,5	18,7	22,3
70 éves és idősebb	2,2	4,3	6,1	39,0	49,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A XIX. század második felében az előző időszakhoz képest csak a gyermekkori (1—6 év) halandósági viszonyokban van kismértű javulás.

A reprodukció mértékének a meghatározója végső soron a születési gyakoriság és a halandósági viszonyok kölcsönhatása. A reprodukció meghatározására leggyakrabban a bruttó reprodukciós együttható és a nettó reprodukciós együttható szolgál.

A bruttó reprodukciós együttható azt fejezi ki, hogy ezer szülőképes koron áthaladó nő hány leánygyermeknek adna életet, ha ezek közül egyik sem halna meg a szülőképes kor betöltése előtt. A nettó reprodukciós együttható esetében azt is figyelembe vesszük, hogy a korszak halandósági viszonyainak megfelelően hányan jutnak el a szülőképes kor egyes éveibe. Ha az így nyert szám ezren felül van, akkor biztosított a népesség újratermelése, de ha ezt nem éri el, a népesség fogyása áll be. Egy főre is átszámíthatók az együtthatók, ebben az esetben ezerrel osztjuk a viszonyszámokat, és „1” alatt nem biztosított a reprodukció.

A tanulmány alapjául szolgáló adatgyűjtés lehetőséget nyújtott arra, hogy a már végbement reprodukciós folyamatot nyomon kísérjük. Természetesen alkalom nyílt arra is, hogy a statisztikai irodalomban használt bruttó és nettó reprodukciós viszonyszámokat is megközelítő értékben rekonstruáljuk.

A bruttó reprodukciós együtthatóval kapcsolatban csak a már házasságra lépő nők számát és ezekre vonatkozó adatokat lehetett figyelembe venni. Az anyaggyűjtés

természetéből adódott, hogy azoknak a számát és arányát, akik ugyan elérték a házasságkötési kort, de életük végéig hajadonok maradtak, nem lehetett megállapítani. A házasságra nem lépő, de a termékenységű időszakot megelőző nők száma a XVIII-XIX. században elenyésző lehetett. Számításainkban alapul a már házasságra lépő nők számát vettük, így a bruttó (nyers) reprodukció megközelítő értéke, mint lehetőség, az egyes korszakokban a következő volt:

Időszak	1000 szülőképes koron áthaladó nőtől született leánygyermek száma
XVIII. század 2. fele	3998
XIX. század első fele	2838
XIX. század második fele	1554

Figyelembe véve, hogy a szülőképes kort megérő és házasságra nem lépő hajadonok száma nem volt kimutatható, a tényleges érték az egyes korszakokban valamivel kevesebb.

A nemzetközi statisztikai irodalomban Rédei Jenő munkája alapján összehasonlítható adatok csak a XIX. század utolsó évtizedeiről állnak rendelkezésre, ezek a következő értéket mutatják [12]:

Ország	Időszak	Bruttó reprodukciós együttható
Magyarország	1900—1901	2605
Bulgária	1901—1905	3240
Dánia	1878—1884	2720
	1885—1894	2140
	1895—1900	2024
Finnország	1886—1890	2400
	1891—1900	2278
Svédország	1871—1880	2155
	1891—1900	1958

A XIX. század második felére kimutatott csurgói viszonyszám (1554) már mélyen alatta van az európai viszonylatban legalacsonyabb reprodukciót mutató svédországi értéknél is. Magyarország a kelet-európai államok közül a rendelkezésre álló adatok alapján Bulgáriával volt összehasonlítható. Magyarország népességének reprodukciója már jóval kisebb, mint Bulgáriáé. A csurgói értékhez képest még jobb, de a Csurgón megmutatkozó rohamos reprodukciós hanyatlás a kis- és középparaszti rétegnél nem egyedi eset, mint ezt a későbbiekben bizonyítjuk, másutt és más társadalmi rétegeknél is megvolt. Ez hathatott oda, hogy Magyarországon már a XX. század elején is alacsonyabb a reprodukció mértéke, mint más kelet-európai államban.

A Csurgóval kapcsolatos viszonyszám azt mutatta meg, hogy amennyiben az anya a szülőképes kor *egészét* házasságban tölti, az egyes korszakokban 1000 nőtől hány leánygyermek születik. Meg kell azonban azt is vizsgálni, hogy *ténylegesen* 1000 házasságra lépő nőtől az egyes korszakokban hány leánygyermek születik, ez esetben figyelembe vesszük a szülőképes korban bekövetkező halálozások hatását.

Számításainkban két tényezőt nem tudtunk figyelembe venni. Az egyik ismét az volt, hogy nem ismertük azoknak a nőknek a számát, akik ugyan a házasságkötési kort megérték, de életük végéig hajadonok maradtak. Így a kimutatott érték a tényle-

gesnél magasabb. A másik az, hogy nem tudtuk figyelembe venni azt a lehetőséget, amikor a férfi halt meg korábban, s a nő a férj halála után férjhez ment, és az új házasságban is született gyermeke. E lehetőség kikapcsolása azt eredményezte, hogy a kimutatott érték a ténylegesnél alacsonyabb. A számításoknál e két hiányosság ellenében hat, így a kimutatott arányszám jól megközelíti a valóságos netto reprodukció mértékét. Természetesen a házasságra lépett, de gyermektelen nők számát is figyelembe vettük.

Időszak	A bruttó reprodukciós együttható megközelített értéke	1000 szülőképes kort elérő és házasságra lépő nőtől született leánygyermek száma
XVIII. sz. második fele	3998	2641
XIX. sz. első fele	2838	2190
XIX. sz. második fele	1554	1290

A két érték közötti különbség erősen csökkent. Az egészségügyi viszonyok javulása következtében a szülőképes kort megéző nők elhalálozása egyre kevésbé van befolyással a született gyermekek számára.

A népesség tényleges reprodukciójához azonban azt is figyelembe kell venni, hogy a megszületett leánygyermekek közül hány jut majd el a termékenységi időszakba, százalék értékek segítségével erre is feleletet tudunk adni.

Időszak	1000 szülőképes kort elérő és házasságra lépő nőtől született leánygyermek száma	A házasságkötést megéző gyermekek % -ban	A tényleges nettó (tiszt) reprodukció
XVIII. sz. második fele	2641	46,4	1225
XIX. sz. első fele	2190	42,5	931
XIX. sz. második fele	1290	59,5	769

A reprodukció mértékére vonatkozó számításaink még élesebben mutatják az előzőekben már több oldalról megvilágított problémát. Az egy családra eső születések száma már a XIX. század elejétől fokozatosan csökken. Nagymértékű a csökkenés a XIX. század második felében következik be. Javulnak némileg az egészségügyi viszonyok, csökken a halandóság, de az egy családra eső születések számának esése sokkal rohamosabb. Míg a XVIII. században a születések száma ellensúlyozni tudta a rendkívül magas halandóságot, így akkor még a népesség kismértékű növekedése biztosított volt, addig a XIX. század első felében a vizsgált jobbágynépesség stagnálásáról beszélhetünk. Ténylegesen azért nem következik be a reprodukció negatív hatása, mert a halandósági viszonyok kismértékű javulása azt ellensúlyozza. A XIX. század második felében itt és ennél a rétegnél a népesség fogyása indult meg, a születések számának esésével nem tartott lépést a halandósági viszonyok javulása.

Felmerül a kérdés, hogy a születések száma a XIX. század második felében még mindig több az anyakönyvi adatok alapján, mint az elhalálozások száma. Nincs a két feltárás között ellentét? Ez csak látszólagos. Családi összesítő lapjainkat a statisztikai feldolgozásra ott használtuk fel, ahol a statisztikai összefüggések megfelelő adatok rendelkezésre álltak. Így ki lehetett küszöbölni azokat a hiányosságokat, ame-

lyek az anyakönyvek halálozási bejegyzéseiben a csecsemő- és gyermekhalottak esetében mutatkoztak. Az összesített halotti adatok ezt a korrekciót nem tartalmazzák. Reprodukciós számításaink helyességét igazolja az, hogy ha a természetes szaporodás biztosított volna, úgy azonos halandósági viszonyok mellett a születések számának növekedni kellene. Egy ideig a családokon belül bekövetkező születéscsökkenést pótolja az új házasságra lépők gyermekeinek száma.

Az előremutató reprodukciós számításnál egyszerűbb statisztikai összefüggések is határozottan mutatják a XIX. század második felében a népesség csökkenése irányában megindult folyamatot.

Év	Születések száma családonként	Élő gyermekek száma családonként	A családok átlagos lélekszáma
1850	3,80	2,04	3,92
1860	3,62	1,65	3,46
1870	3,13	1,77	3,70
1880	3,12	1,91	3,88
1890	2,24	1,29	3,19
1900	2,15	1,30	2,92

Míg a születések száma családonként állandóan csökkent, a csecsemő- és gyermekhalandóság ugyanakkor még mindig magas. A születések lecsökkent száma már nem biztosíthatja a reprodukciót. — Kisebbsérvű javulás mutatkozik a meghaltak átlagos életkorának meghosszabbodásával, ez azonban inkább elleplezi a népesség fogyása irányában megindult tendenciát.

Meghaltak átlagos életkora

Évtized	Férfi	Nő
1851—1860	16,1	17,0
1861—1870	24,1	14,5
1871—1880	19,7	12,6
1881—1890	19,8	25,0
1891—1900	19,9	28,1
1901—1910	29,5	50,5

A meghaltak átlagos életkora lényegesen csak a XX. század elején módosul. —

A bemutatott főbb statisztikai összefüggések alapján a vizsgált kis- és középparaszti közösség esetében a születési és halandósági viszonyok összefüggését a következő jellemzi:

XVIII. század második fele: a magas halandóság ellenére születések nagy száma kismérvű természetes szaporodást eredményez;

XIX. század első fele: a családokon belül a születések kis mértékben csökkennek, a halandóság változatlanul igen magas, a népesség stagnál;

XIX. század második fele: a születések számának esése meggyorsul, ehhez képest a halandósági viszonyok csak kis mértékben javulnak, a népesség reprodukciója nincs biztosítva;

XX. század első fele: a halandósági viszonyok javulásánál gyorsabb ütemben folytatódik a születések számának esése, bekövetkezik a népesség fogyása.

Általános konklúzióként ezek állapíthatók meg, tehát nem érvényesülnek azok a tendenciák, amelyek RÉDEI JENŐ munkájában kifejtésre kerültek. A halandósági viszonyok javulása nem előzte meg a születések csökkenését. A kedvezőtlen gazdasági és társadalmi körülmények a tudati tényezőket függetlenül a halandósági viszonytól a születéskorlátozás irányában befolyásolták.

A születéskorlátozás viszonylag igen korai jelentkezése, az úgynevezett egykés tudat kialakulásának gyökerei *gazdasági és vele összefonódó társadalmi tényezőkben* keresendők. Néhány alapvető adattal kívánjuk ezt megvilágítani.

A kiválasztott családok és az általuk alkotott eszmei közösség tagjai a XVIII. században még mind jobbágytelkekkel rendelkeznek. A XVIII. század első felében a község határában bőven volt művelésre alkalmas terület, a több munkáskéz előnyt jelentett a családoknak. A paraszti szorgalom, munkabíráskodás a XVIII. század elejétől kezdve nagyobb területeket vont szántóföldi művelés alá, a jobbágytelkek száma és nagysága évről-évre bővült. A megélhetési lehetőségek javultak, a paraszt-polgári fejlődés nyomai jelentkeztek. A Mária Terézia által 1767-ben elrendelt úrbéri összeíráskor a községben 1039 $\frac{1}{4}$ hold régi (antiqua) és 603 $\frac{3}{4}$ hold feltört (extirpata) szántóterület volt, összesen 1643 hold (1200 négyszögöles). Jobbágyháztartások száma 54 a községben [13]. A földterület nagysága a jobbágyháztartások 50%-ban meghaladta a 22 holdat, és egy háztartásra átlagosan 30,4 hold esett. A Mária Terézia úrbérrendezés idejére azonban más súlyos akadályok gördültek a paraszt-polgári fejlődés útjába. A földesúri majorsági gazdálkodás Somogyban a XVIII. század második felében vesz nagy lendületet, ez a jobbágytelkek bővítésének, új telkek kialakításának lehetőségét szünteti meg, ugyanakkor a piaci lehetőségek is csökkennek a földesúri ártermelés kibontakozásával a telkes jobbágyok számára. A Mária Terézia féle úrbérrendezést is már — szándékától eltérően — a majorságokat kiépítő földesurak saját céljaik érdekében igyekeztek kihasználni. A csurgói adatok erre utalnak. Az 1770-ben készített úrbéri tabella szerint már csak 891 hold az úrbéres föld. Az egész telek nagyságát 22 holdban állapították meg [14]. Az úrbérrendezés végrehajtása után egy a jobbágyháztartásra átlagosan már csak 14 hold jutott. Azt, hogy a nem úrbérinek nyilvánított földeket (remanenciális földek) használhatták-e és meddig a jobbágyok, pontosan nem lehet megállapítani. Minden jel arra mutat, hogy Csurgó földesurai, a Festeticsék a Mária Terézia féle úrbérrendezést allódiumuk növelésére használták fel. Az úrbéres telekállomány az 1802. évi megyei és az 1828. évi országos összeírás idején sem mutat növekedést, megegyezik az 1770-es tabellán feltüntetett területtel [15].

A telkes jobbágyok élethelehetőségeinek leszűkülésével párhuzamosan a kiépülő majorsági birtokra a XVIII. század második felében betelepített zsellérek helyzete is rosszabbodik. Egy 1857-ben indított úrbérrendezési per anyagából értesülünk arról, hogy 1837-ben a zselléreket legelőhasználati joguktól fosztották meg, 1835-ben meg a faizás tilalmát vezették be [16]. Általában a földesúri érdekeket messzemenően érvényesítő 1853-as úrbéri pátens teszi véglegessé a paraszti birtokok körülhatároltságát, ugyanakkor a zsellér réteg föld nélkül válik „szabaddá”. Csurgó mezőváros földkönyve szerint 1860-ban a szántó és belsőség megoszlása a következő [17]: a 200 zsellércsalád kezére 117,9 hold, a művelt földterület 2,6%-a, a 90 volt jobbágycsalád kezére 1013,0 hold, a művelt földterület 22,3%-a került. A Festetics-birtok ezzel szemben (csak a szántót és belsőséget tekintve) 3405,9 hold, a község határában levő földek 75,1%-a. Ez a hatalmas majorsági birtok a zsellér, a kis- és középparaszti réteg munkaerejének felhasználásával azok rovására épült ki. Ha a legelőt, kaszálót és erdőt is figyelembe vesszük, az arány nem változik. A nagybirtok kiterjedésedett gazdasági hatalma

béklyóba zárta a paraszti életformát. A „szabad” kapitalista verseny ilyen körülmények között köszöntött a község parasztságára.

A gazdasági és társadalmi viszonyok hatása a népesedési viszonyok alakulása világosan áll előttünk. Volt a parasztság életében egy felemelkedést, javuló életkörülményeket jelentő XVIII. századi (főként első fele) szakasz. Ebben az időszakban a sok gyermek előnyt jelentett a paraszti gazdaság számára, a termelés bővítésének, a telki állomány-növelésének lehetőségét jelentette. A családok gazdasági biztonsága, megerősödése egyenes arányban állott az életben maradt gyermekek számával. Csak a pusztító járványok, a közegészségügy fejletlensége, a tudatlanság vagyis a magas halandóság szabott határt a népesség növekedésének. A majorsági birtok kiépülésével új jobbágyseltek kialakítása vagy azok növelése lehetetlenné vált. A parasztpolgári fejlődés útja elakadt. Ha a véletlen úgy hozta, hogy több gyermek maradt életben és megérte a felnőtt kort, a róluk való gondoskodás nehezebbé vált. Ennek következménye, hogy már a XIX. század első felében az egy családra eső élve született gyermekek száma csökkent, amikor még a hajlandósági viszonyok nem mutattak javulást. Az 1848-as jobbágyszabadítást végrehajtó úrbéri pátenst véglegesíti a földesúri földszerzést, a magántulajdon hatalmát még jobban kiterjedéssé. A régi jobbágycsaládok leszármazottai közül is már többen váltak föld nélkül „szabaddá”, ezek számára csak a nagybirtokon való munkavállalás maradt. A fejletlen kapitalista viszonyok miatt az ipar nem tudta felvenni a népfelesleget. A tanulás útján való felemelkedés, a hivatalserzés lehetősége is csak igen minimális volt. A „szabad” kapitalista verseny körülményei között — elsősorban az, akinek földje volt, nem akarta, hogy gyermekei között felaprózódjon, nem akarta, hogy gyermekei zsellérsorba süllyedjenek, hisz volt előttük már elég példa. Családi összesítő lapjaink tükrözik, hogy ott következett be zselléresedés, ahol a családban sok gyermek született, s a magas halandóság ellenére többen maradtak életben. Új földterületet szerezni a kiépült földesúri birtok szomszédságában nem lehetett. Ez a gazdasági, társadalmi helyzet kényszerítette a parasztságot egykézésre. Így áll elő az a helyzet, hogy a XIX. század második felében a népességi reprodukció a vizsgált közép- és kisparaszti rétegnél nincs biztosítva, a népesség erőteljes fogyása indult meg. A földtulajdonnal rendelkező parasztság egykézése példaként hat a falu más rétegeire is, és fokozatosan általánossá válik.

Ez csak egy község, s azon belül is egy réteg népesedési viszonyait jellemző elemzés. A következőkben néhány adattal utalni szeretnénk ezeknek az egykés jelenségeknek az elterjedtségére.

A születéscsökkenés nagymérvű elterjedése a XIX. század második felében

Ennek a kérdésnek a módszeres beható elemzését még nem végezték el demográfusaink, történészeink. E tanulmány keretei között is csak utalni kívánunk a kérdésre néhány részletfeltárás adatai alapján a szintézis igénye nélkül.

Somogy megye közigazgatási szervei már a XIX. század végén felfigyelnek a születéscsökkenés elterjedésére. Széchényi Imre „1886-ban terjedelmes jelentést küldött a földművelésügyi miniszterhez, amelyben rámutatott arra, hogy összehasonlítva az 1861. évvel a viszonyokat, arra jött rá, hogy Somogyban feltűnően szaporodott a jobb módú gazdák száma. Kifejtette azt is, hogy ennek oka az egygyermekrendszerben leli magyarázatát, amely az 1850-es évek óta a református parasztság között terjed el.” [18]. A megyében rövidesen egyke bizottság alakul a születéscsökkenések megakadályozására, de tevékenysége a XX. század első évtizedében fokozatosan megszűnik a felsőbb szervek részvétele miatt, a kérdésnek az akkor társadalmi-gazda-

sági viszonyokban rejlő megoldatlansága miatt. — Széchenyi Imre megpróbálta a XX. század elején felmérni a megyében elterjedő egyke elterjedtségét és annak okait. Figyelme elsősorban a többségében protestáns községek viszonyaira irányult, a születéscsökkenés itt mutatkozott a legnagyobb mérvűnek. Eddigi kutatásaink azt mutatják, hogy a vallási tényezők nem játszanak döntő szerepet ebben a kérdésben, a módos, paraszti birtokokkal rendelkező, volt telkesjobbágyság esetében a katolikus családoknál ugyanúgy elterjed a nagymérvű születéscsökkenés, mint a protestánsoknál. Csak az a helyzet, hogy a megyében a protestáns népesség a XVIII. században általában telekkel rendelkezik, eredete minden esetben végig követhető a török hódoltság idejéig, s a kapitalista verseny következtében a paraszti birtokaik felaprózódásától elsősorban ez a réteg félt. Így a felszínen elsősorban protestáns jelenségnek látszott az egyke. Széchenyi Imre, amikor 54 protestáns lakosságú község lelkészeitől beérkezett adatok alapján próbálta értékelni az egyke, a születéscsökkenés elterjedtségét, leszűkítette a vizsgálódás körét. Még így is jelentős forrást jelent az 1906-ban megjelent „Az egyke” című munkája, mert egy korabeli felmérés alapján legalább részben tájékoztatást nyerünk a születéscsökkenés mértékéről és okairól. Az 54 községre kiterjedő adatszemle szerint már 20 községben a családok több mint 80%-a gyermektelen, egy vagy két gyermekes. A népesebb családokhoz képest a gyermektelen, egy vagy két gyermekes családok aránya a következő községekben mutatja a legrosszabb képet [19]:

Hedrahely	96,2	Kiliti	85,6
Csoknya	94,0	Homokszentgyörgy	84,6
Kutas	93,3	Szentbenedek	84,9
Csökölly	91,5	Ötvöskőny	84,1
Magyaregres	90,1	Hencse	84,1
Nemesdéd	88,9	Alsóseged	83,0
Lábod	87,4	Orci	83,0
Nemeskisfalud	86,6	Porrogszentkirály	80,7
Kisbajom	86,5	Csokonya	84,4
Som	85,8	Alsósarkad	80,0

A megye legkülönbözőbb részein szétszórva találjuk már ezeket a községeket. Az elterjedtségnek ez is mutatója.

A születéscsökkenés elterjedésének okáról és kezdetéről a következőket írja: „... a kóros tünet fő oka a birtok felosztása körül való 'szabadságban' rejlik, legalább azt látszik bizonyítani az a körülmény, hogy a születések feltűnő apadása csak az ötvenes évek után mutatkozik és azóta egyre halad.” „... az 1850-es évek előtt a szóban forgó községeknek az anyakönyvei még rendes szaporodást mutatnak, csak azóta nő a szaporatlanság évről évre, kezdetben lassanként, újabban óriási léptekkel, ami arra enged következtetni, hogy a bűn a volt úrbéres vagyona feletti önrendelkezési joggal, a birtok feldarabolási szabadsággal egyidejűleg veszi kezdetét.” [20]. A csurgói kis- és középparaszti réteggel kapcsolatban elvégzett történeti demográfiai elemzés világossá teszi előttünk azt, hogy a születéskorlátozás kezdetei még korábbra nyúlnak vissza, s főként azt, hogy oka végső fokon nem az 1848-as jobbágyszabadításban, hanem a korábban kiépült földesúri gazdasági hatalom szorításában rejlik. Ezt csak megerősítette a földesúri érdekek figyelembevételével történt 1853-as végrehajtás. Ha Széchenyi Imre nem is tudott lehatolni a kérdés lényegéig, mégis érdeme, hogy felhívta a közvéleményt, a felsőbb hatóságok figyelmét a jelentkező súlyos problémára, és felismerte a születéscsökkenés mögött rejlő gazdasági indítékokat. Persze megoldási javaslatok az okok mélyreható feltárása nélkül, a társadalmi körülmények megváltoztatásának igénye nélkül felszínesek. „Ily helyzetben nekünk az

a véleményünk, hogy a konstátált baj orvoslásának eszközeit három irányban kell keresni; egyik: a nép erkölcsi érzékének megjavítására való törekvésben; a másik: oly intézkedések szigorú alkalmazásában állnak, amelyek a bűnök elkövetését megnehezítik, s a harmadik: gondoskodni oly tényezőkről, amelyek anyagi szempontból is ösztönzőül szolgálhatnak más irány előmozdítására.” [21].

A születéscsökkenés elterjedését a XIX. században Somogy megyén kívül Baranyában mutatták ki eddig a legnagyobb részletességgel. Az Ormánságról és az ormánsági egykéről jelentős számú munka látott napvilágot. Legújabbban ifj. KODOLÁNYI JÁNOS Ormánsági néptudományi kutatások című tanulmányában áttekintést nyújtott az Ormánsággal kapcsolatos irodalomról. HÖKE LAJOS, BUDAY DEZSŐ, HIDVÉGI JÁNOS és KISS GÉZA munkáit idézve láthatjuk, hogy Baranyában is az 1860-as évektől, a halandósági viszonyok javulását megelőzve, községek egész sorára kimutatható a születéscsökkenés [22]. Ha a születéscsökkenés egy egész községre kimutatható már, akkor a csurgói felmérés alapján általánosíthatunk, hogy az egy családra eső születések számának már korábban csökkennie kellett. E kérdéssel kapcsolatos legkorábbi tanulmányból is erre lehet következtetni. HÖKE LAJOSnak A baranyai Ormánság című cikke, ami a Hazánk és Külföld 1872. évfolyamában jelent meg, arról tanúskodik, hogy a születéscsökkenés az 1830-as és 1840-es években veszi kezdetét. Az ormánsági tanulmányok az egyke okairól írva sokszíniúen tárgyalják a kérdést, lényegében gazdasági indítékokat látnak.

A dél-dunántúli megyék közül Somogyon és Baranyán kívül Tolnában is hasonló tendenciákkal találkozunk. A születéscsökkenés elterjedése következében ennek a három megyének a természetes szaporodása már igen alacsony a 30-as években, azon a szinten mozog, mint ma Magyarország össznépeességéé. A két világháború között már a dél-alföldi megyék természetes szaporodása is közeledik ehhez az alacsony szinthez.

Természetes szaporodás 1000 lakosra [23]:

Év	Somogy	Baranya	Tolna	Bács-Bodrog	Békés	Csongrád
1930	6,5	5,3	6,3	8,2	8,9	9,8
1931	5,5	3,1	3,3	4,8	5,6	4,8
1932	4,0	3,7	3,2	4,3	4,4	4,7
1933	4,6	4,4	3,9	6,2	8,0	7,2
1934	4,6	4,1	3,9	5,0	7,6	7,4
1935	2,8	2,3	2,8	3,9	4,6	5,2
1936	3,8	2,9	3,6	6,1	4,9	5,0
1937	3,3	2,3	2,6	2,6	6,2	6,5
1938	3,7	2,1	3,1	3,6	5,7	5,2
1939	3,2	1,4	2,5	3,8	7,6	7,1
1941	2,9	2,6	2,5	3,9	6,1	5,8
1942	3,2	2,7	2,8	3,5	5,1	6,2

A csurgói mikrofelmérés azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a születéscsökkenés korai jelentkezését és következményeit társadalmi rétegenként, differenciáltan kellene látni. Ehhez a kérdéshez tartozik, hogy ezeken a területeken nem látjuk, mennyiben játszik szerepet a cigányság igen magas természetes szaporodása. E területek összességében vett természetes szaporodása mögött már feltételezhetjük a magyar népesség tényleges fogyását.

Végso kihatásaban a születesek csökkenése oda vezet, hogy a népesség előregedése, az egykéhez és egységhez való ragaszkodása olyan mérvű, hogy még a legrigorúbb népesedéspolitikai intézkedések (abortusz-tilalom) az ötvenes években se képesek megállítani a népesség fogyását. Az abortusz-tilalom időszakát magában foglaló 1949–1960-ig terjedő időszakban Somogy megyében 26 községben, Baranyában 40 községben és Tolnában 25 községben fogy a népesség [24]. A legutolsó rendelkezésre álló adatok szerint 1963-ban Somogyban 126, Baranyában 73, Tolnában 32 községben természetes szaporodás útján is fogy a népesség. A több mint 365 ezer lakosú Somogy megyében a természetes szaporodás mindössze 955, azaz 0,25 ezrelék [25].

A születéscsökkenés korai jelentkezésének kihatása az országos népességi reprodukcióra

A születéscsökkenés elterjedését és demográfiai következményeit próbáltuk az előző részekben jellemezni a magyarság legnagyobb tömegét adó parasztság egyes rétegei körében, nem érintve a városi népesség viszonyait. Ezek a kérdések és általában a demográfiai kérdéseknek nagyobb történeti távlatban történő elemzése Magyarországon még elhanyagolt kutatási terület. E tanulmány keretei között is csak érinteni tudunk egyes kérdéseket. Egy mikrofelmérés alapján a születéscsökkenés megindulásának idejére és körülményeire szolgáltatunk adatokat, más munkákra támaszkodva a születéscsökkenés elterjedését és demográfiai kihatását vizsgáltuk vázlatosan.

Ezek a kifejtések választ adtak tanulmányunk elején felvetett kérdésekre. Magyarországon azért nem következett be a XIX. század második felében Európa egyes országaira jellemző több évtizedre kiterjedő nyaranyú természetes szaporodás, mert a halandósági viszonyok javulásától függetlenül az ország egyes területein, egyes társadalmi rétegeknél a gazdasági és társadalmi körülményektől meghatározottan jelentős születéscsökkenés indult meg. Magyarországon általában a halandósági viszonyok javulásánál mindig nagyobb mértékben csökkentek a születések, s így a természetes szaporodás csökkenő tendenciát mutatott már a századfordulótól. Nem lehet tehát olyan primér jelentőséget tulajdonítani a születések csökkenésében a halandósági viszonyok javulásának, mint ahogy RÉDEI JENŐ munkájában feltételezte.

A születések számának nagymérvű csökkenésével nem tudott lépést tartani a halandósági viszonyok javulása, és a természetes szaporodás a két világháború népességpusztító hatásán kívül békeidőben is igen alacsony volt, ennek következménye, hogy a nettó reprodukció mértéke 1-re átszámítva már országosan sem érte el a népesség meglevő szántának fenntartásához szükséges értéket [26].

Év(ek)	Bruttó (nyers)	Nettó (tisztá)
	reprodukciós együttható	
1900—1901	2,605	1,445
1921	1,828	1,128
1930—1931	1,385	1,010
1940—1941	1,194	0,972
1948—1949	1,238	1,067
1955	1,354	1,256
1958	1,045	0,973
1962—1963		0,830

A kapitalista viszonyok között kialakult nagymérvű születéskorlátozás szocialista viszonyaink között is, a magántulajdon megszüntetése után is fennmaradt. Csak a szigorú népesedéspolitikai intézkedések tudtak ennek határt szabni egy ideig. A szocialista körülmények között ható, a nagymérvű születéskorlátozás okairól, a tendencia megváltoztatásának lehetőségeiről sok tanulmány, publicisztikai írás jelent meg. Legújabban a történeti demográfus, DÁNYI DEZSŐ adta értékes összegezését ezeknek a problémáknak [27]. Tanulmányunkkal arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy demográfiai viszonyaink negatív jelenségeiben a múltban kialakult tendenciáknak meghatározó szerepük van. A születéskorlátozás elterjedése a születések számának a halandósági viszonyok javulásánál nagyobb mérvű csökkenése egészen a nettó reprodukció értékének egy alá történő süllyedéséig már a kapitalista viszonyok között bekövetkezett, ez jórészt meghatározóan hat az új szocialista körülmények között kialakuló demográfiai helyzetre. De a szocialista körülmények között is fennállnak olyan indítékok, amelyek a korábban kialakult negatív állásfoglalást a családok kívánt gyermekszámával vagy a gyermektelenséggel kapcsolatban erősítik. (A többgyermekes családok megkülönböztetetten nehezebb életkörülményei a kevés vagy gyermektelen családokkal szemben; a nőknek a teljes értékű emancipációval együttjáró fokozott bekapcsolása a termelésbe; a társadalmi átrétegződés; a munkakörülmények és munkahelyek gyorsütemű változása; a gyermekek felnevelésével, taníttatásával kapcsolatos időszak meghosszabbodása; a lakáskérdés; a gazdasági fejlődéssel lépést nem tartó életigények növekedése; a kispolgári életszemlélet megléte stb.) A családok az általuk kívánt gyermekszámot a fogamzásgátló eljárások tökéletesedése, a terhességmegszakítás intézményes biztosítása révén sohasem vagy alig lépik túl. Így áll elő az a helyzet, hogy a legutóbbi években a családok több mint 30%-ában nincs gyermek és több mint 30%-ban csak egy gyermek van. Ahogy a múltban kialakuló alacsony születési arányszám, alacsony reprodukció már meghatározója részben a jelen demográfiai viszonyainak, ugyanígy a jelen alacsony születési arányszáma a jövőben is meghatározóan fog hatni. Ma már egyetlen társadalmi rétegnél sem biztosítja a születések száma a népesség megújulási folyamatát. „Az 1962–63. évi adatok szerint az általános 0,830-as nettó reprodukciós együttható olyan különbségeket takart, hogy a szellemi foglalkozásúak körében már csak 0,510-es, a mezőgazdasági fizikaiknál 0,820-as, a nem mezőgazdasági fizikaiknál 0,980-as reprodukcióval számolhatunk.” [28]. Történeti demográfiai kutatásaink alapján nem meglepő számunkra, hogy a korábban „nemzetfenntartónak” mondott parasztságnál be kellett következni ennek a demográfiai helyzetnek. Történeti kutatásaink aláhúzzák azoknak a demográfusoknak a véleményét, akik a kialakult demográfiai helyzet súlyos gazdasági következményeire figyelmeztetnek. „... a jelenlegi kis születésszám rövid távon csökkenti ugyan a gyermekek eltartásának terhét, de ennek ára a népesség fokozott öregedése következtében hosszú távon az eltartási teher növekedése, a nemzeti jövedelem lassúbb növekedése és az említett okok miatt általában a fejlődés meglassulása.” További következmények: „... az erősen öregedő népességben általában kisebb a kezdeményező kedv, nagyobb a konzervativizmus — ez pedig hátráltatja a műszaki és gazdasági fejlődést.” [29]. Hogy ezek a kérdések mennyire így állnak, ezt már is tanulmányozhatjuk, ha a XIX. század második felétől egykező közösségek életét, gazdasági viszonyait nézzük. Ezekben a közösségekben a nagyüzemi termelés előnyeit élvező termelőszövetkezetek elvándorlás nélkül is szinte megoldhatatlannak látszó nehézségekkel küzdenek a tagság előregedése, a munkaerőhiány következtében.

Történeti demográfiai kutatásaink nagyobb történeti távon is hangsúlyozottan alátámasztják SZABADY EGON demográfus megállapításait: „... ilyen demográfiai hely-

zetben, melyben jelenleg vagyunk, megfelelő pozitív népesedéspolitikai befolyásolás szükséges a születési hullámvölgyből való kiemelkedésre.” „... meg kell szüntetnünk azt az aránytalan elmaradottságot, mely a többgyermekes családok életviszonyaiban jelentkezik a gyermektelenekkel szemben. Ezen túlmenően szellemi életünknek (irodalom, művészet, publicisztika) több figyelmet kell fordítania társadalmunk e jelentős, mégis ez ideig némileg elhanyagolt problémájára. Ki kell alakítani a népesedési kérdésekkel összefüggésben is a szocialista társadalmi és nemzeti tudatot.” [30].

JEGYZETEK

- [1] Rédei Jenő, A születések és halálozások alakulása a XIX. és XX. században Európában és Magyarországon. Bp. 1960. 8.
- [2] Bevezetés a demográfiába. Szerk. SZABADY EGON. Bp. 1964., 464. (MILTÉNYI KÁROLY, A népesség szaporodásáról c. fejezet.)
- [3] Bevezetés a demográfiába 465. — Az 1962—65. évi adatok Statisztikai Havi Közleményekből. Bp. 1966. március.
- [4] RÉDEI JENŐ i. m. 42.
- [5] Rédei Jenő, i. m. 226.
- [6] FLEURY—HENRY, Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Paris 1956.
- [7] KOVÁTS ZOLTÁN—Cs. TÓTH PÉTER, Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720—1950). Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—1962. 48—49.
- [8] 1960. évi népszámlálás 3. L. kötet Somogy megye személyi és családi adatai. 38. — Az 1964-es adat: A népesség száma és a népmozgalom főbb adatai községenként 1963. (Központi Statisztikai Hivatal kiadványa). 71.
- [9] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1961. Bp. 1961. 30.
- [10] Magyarország népesedése 1961. (Központi Statisztikai Hivatal 1963/64.) 94.
- [11] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1965. 27.
- [12] RÉDEI JENŐ i. m. 218., 21., 23.
- [13] Kaposvári Állami Levéltár Urbárialia, Csurgó (1767).
- [14] Kaposvári Állami Levéltár Urbárialia, Csurgó (1770).
- [15] Kaposvári Levéltár Urbárialia, Csurgó (1802); Regnicolaris conscriptio 1828. Marcali járás.
- [16] Kaposvári Állami Levéltár Urbéri iratok, Csurgó.
- [17] Kaposvári Állami Levéltár Urbéri iratok, Csurgó.
- [18] HIDVÉGI JÁNOS, Hulló magyarság. Bp. é. n. 57.
- [19] SZÉCHÉNYI IMRE, Az egyke. Bp. 1906. 81—82.
- [20] Uo. 70., 72.
- [21] Uo. 73.
- [22] KODOLÁNYI JÁNOS—IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS, Baranyai utazás. Bp. 1963. 251—52., 271., 297—8., 301—2.
- [23] Magyarország népesedése a két világháború között. Szerk. Szabady Egon. Írták ACSÁDI GYÖRGY és KLINGER ANDRÁS. Bp. 1965. 324—5.
- [24] 1960. évi népszámlálás 3. L. kötet Somogy megye. 43—46. 3. F. kötet Baranya megye 72—77. 3. M. kötet Tolna megye 41—43.
- [25] A népesség száma a népmozgalom főbb adatai községenként 1963. (Központi Statisztikai Hivatal Kiadványa) 2., 4—13., 71—78., 93—96.
- [26] Bevezetés a demográfiába. Szerk. SZABADY EGON. Bp. 1964. 478. (BARSY GYULA—THEISS EDE, A reprodukció mutatószámai c. fejezet.) — Az 1900—1901-es adat RÉDEI JENŐ i. m. 218. — Az 1962/63-as adat. KLINGER ANDRÁS, Differenciális termékenység. Demográfia 1964. 3—4. sz. 396.
- [27] DÁNYI DEZSŐ, Népesedéspolitikánk és a születések. Demográfia 1964. 3—4. sz. 429—439.
- [28] KLINGER ANDRÁS, Differenciális termékenység. Demográfia 1964. 3—4. sz. 396.
- [29] ANDORKA RUDOLF, A születésszám gazdasági kihatásai. Demográfia 1964. 3—4. sz. 448.
- [30] SZABADY EGON, Születésszámunk nemzetközi és történeti megvilágításban. Demográfia 1964. 3—4. sz. 381.

ПРОБЛЕМА ВОСПРОИЗВЕДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ВЕНГРИИ И НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ РЕКОНСТРУКЦИИ СЕМЕЙ В XVIII—XIX ВЕКАХ

3. Ковач

Данная работа показывает на основании микросъёмки, что в некоторых областях Венгрии рождаемость у бедных и средних крестьян уменьшилась медленно в начале XIX века, а это уменьшение стало более быстрым в конце XIX века. Уменьшение рождаемости предшествовало уменьшению смертности. Рождаемость в меньшей мере росла, чем уменьшение смертности. Причины сильного уменьшения рождаемости у крестьян, обладающих землёй, в комитатах Шомодь, Бараня и Толна автор видит в ухудшении жизненных условий и в возросшей власти крупных земледелии. При помощи данных показывает автор, как ухудшились жизненные условия крестьян в данных комитатах от XVIII века до XIX века. Боязнь обеднения и разделения земли между детьми повела к сильному сокращению рождаемости.

Результат исследований выражается автором в следующей таблице:

Период	Число детей от 1000 женщин, вступивших в брак	Число детей доживших до заключения брака в %	Чистое воспроиз- водство
Первая половина XVIII в.	2641	46,4	1225
Первая половина XIX в.	2190	42,5	931
Вторая половина XIX в.	1290	59,5	769

В конце работы автор занимается результатами уменьшения рождаемости.

DIE FRAGE DER BEVÖLKERUNGSREPRODUKTION IN UNGARN UND EINIGE ERGEBNISSE DER UNTERSUCHUNGEN DER FAMILIENREKONSTRUKTION IM 18. UND 19. JAHRHUNDERT

Von

Z. Kovács

Die Abhandlung führt uns die auf standesamtliche Angaben stützenden Mikrovermessungen vor, daß auf einigen Gebieten von Ungarn bei den Mittel- und Kleinbürgerlichen Schichten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ein rapider Geburtenrückgang zu beobachten war. Die Geburtenabnahme eilte der Verbesserung der Mortalitätsverhältnisse voran und später war der Maß des Geburtenrückganges größer als die Verbesserung der Mortalitätsverhältnisse. Die Hauptursache der starken Geburtenbeschränkung in den Komitaten Somogy, Baranya und Tolna bei den Bauernschichten, die über ein Grundstück verfügten, sieht der Verfasser in der Einengung der Lebensverhältnisse und in der verstärkten macht der Großgüter. Er weist mit Angaben nach, wie sich die bäuerlichen Lebensverhältnisse des 18. Jahrhunderts im 19. Jahrhundert verschlechterten. Die Furcht vor dem Insassewerden, die vor Zerstückelung des Bodenbesitzes unter den Söhnen führte zur bedeutenden Geburtenbeschränkung. Die Schlußergebnisse der Analyse kommen in der Feststellung des Reproduktionsmaßes zur Geltung:

Zeitabschnitt	von 1000 geburts- fähigen geheirateten Frauen geborene Mädchen	heiratsalter erreichende Kinder in ‰	tatsächliche (netto) Reproduktion
2. Hälfte des 18. Jhs	2641	46,4	1225
1. Hälfte des 19. Jhs	2190	42,5	931
2. Hälfte des 19. Jhs	1290	59,5	769

Im Schlußteil der Abhandlung befaßt sich der Verfasser mit den Folgen und Auswirkung der Verbreitung des Geburtenrückgangs.